

ЗАГАЛЬНОЛІНГВІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРОБЛЕМИ МІЖМОВНИХ ПАРАЛЕЛЕЙ

Міжмовні паралелі всіх рівнів мовних систем є цікавим та інформативним об'єктом мовознавчої рефлексії, про що неодноразово відзначалося в роботах В.В. Акуленка [2; 3; 4]. Їх аналіз дозволяє робити певні висновки стосовно історичного розвитку та взаємодії мов, їхньої типології, соціального і психічного функціонування та варіювання лінгвем, а також стосовно лінгводидактики. Тому не дивно, що з початку 60-х років минулого століття (витоків застосування в лінгвістиці психологічних концепцій діяльності) вони викликають великий інтерес у лінгвістів [1; 8 - 11; 14 - 18]. І цей інтерес не є випадковим. Як свідчить аналіз перекладів, кількість помилок, яких припускаються перекладачі в даній категорії слів, є надзвичайно високою. Їх часто роблять навіть висококваліфіковані перекладачі⁷. Отже, вивчення цієї категорії слів зумовлено потребами практики перекладу [6].

Наприкінці 60-х – початку 70-х років радянські вчені здійснили фундаментальні дослідження таких міжмовних паралелей. Перш за все слід відзначити праці В.В. Акуленка (1969, 1972), К.Г.М. Готліба (1966, 1972) та В.Л. Муравйова (1969, 1974, 1985). На особливу увагу в згаданій галузі заслуговують роботи В.В. Акуленка, який надав обґрунтування „цій широкій, семантично різнорідній двомовній категорії” [2:136]. Автор проаналізував джерела виникнення „хибних друзів перекладача”. На його думку, вони є результатом взаємовпливів мов. У працях В.В. Акуленка уточнюються поняття „хибних друзів перекладача”, „інтернаціоналізмів” та „псевдоінтернаціоналізмів”, які багатьма авторами не розмежовувалися і використовувалися як взаємозамінні. Учений характеризує „хибних друзів перекладача” як семантично різнорідну категорію слів, що включає інтернаціональну лексику (міжмовні відносні синоніми подібного виду), псевдоінтернаціональні слова (міжмовні омоніми) та міжмовні пароніми.

Міжмовні паралелі термінологізуються та інтерпретуються багатьма авторами по-різному – як «лексичні паралелі», «міжмовні омоніми», «інтерлексеми», «міжмовні пароніми», «хибні друзі перекладача», «фальшиві друзі перекладача», «діаформи» та ін., що, однак, не свідчить про неоднорідність даного явища як лінгвістичного, психічного та соціального феномена. Таким чином, закладаються підвалини для аналізу й лінгводидактичного застосування результатів згаданих досліджень переважно на матеріалі германських, романських та слов'янських мов. На сьогодні це дозволяє узагальнити нерідко

©Чайка Л.В.

⁷ *Див., наприклад, довгий перелік інтерференцій з перекладів художньої та публіцистичної літератури в докторській дисертації В.В. Акуленка (1972).

різноспрямовані теоретичні та практичні висновки як з метою всебічного опису цього лінгвістичного об'єкта, так і для застосування виявлених закономірностей у практиці викладання конкретних мов.

Сутність явища міжмовного паралелізму. Під міжмовними паралелями домовимося розуміти повну або неповну кореляцію відповідним чином інтонаційно та позиційно оформлених лінійних звукових ланцюжків у двох (рідше – більше) конкретних мовах, що ускладнює розуміння під час спілкування через те, що дані звукові ланцюжки, відповідаючи один одному у плані вираження, мають різні семантичні властивості. Якщо визначати міжмовний паралелізм саме так, ми можемо експлікувати одночасно три сутнісні характеристики цього лінгвістичного об'єкта, протилежні трьом аспектам існування мови в цілому.

По-перше, явище міжмовного паралелізму є фактом внутрішньої будови плану вираження (складу та дистрибуції фонем з їхніми супрасегментними характеристиками) мовних систем порівнюваних мов. Інвентар та розподіл елементів звукової будови в мовах світу досить обмежений кількісно, що створює передумови для випадкової або закономірної подібності, корелятивної аналогії формально-субстанціональної будови двосторонніх мовних знаків. Утім, субстанціональна (частіше – звукова, рідше – графічна) подібність мовних одиниць конкретних мов – слова, словосполучення, речення/висловлювання – не є протилежною значенню мовної одиниці як явищу недискретному та симультанному. Відповідно така подібність не призводить до виникнення на збігу формальних планів мов особливих структурних зв'язків, що дозволяли б твердити про наявність «міжмовної формальної системи паралелей», зі спорадичними проявами якої ми маємо справу щоразу, коли зіставляємо різні лінгвеми між собою. Таким чином, констатація того факту, що в російській та турецькій мовах існує певний набір слів з корелюючими планами вираження типу *дурак* - тур. «зупинка», *кулак* - тур. «вуха», *бурун* - тур. «ніс», *табак* - тур. «тарілка», *бардак* - тур. «склянка» нічого не дає лінгвістові, доки він розглядатиме збіг тіл цих знаків поза їх носіями й актом комунікації. Тому власне лінгвістичний, конструктивний аспект питання про наявність міжмовних паралелей доцільно пов'язувати з проблематикою білінгвізму (як явища психічного характеру) та двомовності (як явища соціального).

По-друге, явище міжмовного паралелізму має психічну природу. На індивідуальному рівні у свідомості білінгва наявна певна семантична (поняттєва) мова-еталон, яка залежно від коду комунікативного акту набуває тієї чи іншої фонетико-граматичної реалізації, у якій ті семантично однотипні тіла знаків різних мов, якими володіє білінгв, розцінюються як омоніми ідеальної мови-еталона, вступаючи в корелятивні зв'язки вже на рівні свідомості даного носія двох чи більше мов. У цьому випадку ми можемо говорити про міжмовну омонімію як

про граничне варіювання семантичного плану мови-еталона у свідомості білінгва, оскільки зв'язок між тілами знаків та елементами, що їх конституують, стає закономірним, тобто починає характеризуватися регулярною, неодноразовою реалізацією в мовленні. Пояснення психічної природи міжмовного паралелізму шукають у впливі на мовленнєву діяльність людини інерційних структур пам'яті за умов неусвідомленості, автоматизму переходу з одного плану вираження на інший [7; 12; 13].

Третій аспект проблеми міжмовних паралелей пов'язаний із тим, що мова, виражаючи знаковим способом вербально-когнітивний образ певного фрагмента дійсності, представленого у свідомості індивіда, виконує передусім комунікативну функцію, тобто вирішує завдання екстеріоризації різного типу інформації, спрямованої на слухача та такої, що передбачає певний перлокутивний ефект. На цій основі можна розрізняти міжмовний паралелізм у текстогенеративній діяльності та міжмовний паралелізм у текстоперцептивній діяльності. Вони відрізняються за ознакою необхідності інтерпретації. Отже, якщо мовленнєвої помилки (а ми маємо право говорити про міжмовний паралелізм і як про певний тип неправильного мовлення) припустився мовець, вона може бути адекватно – відповідно до інтенції мовця – інтерпретована слухачем. Водночас помилка адресата мовлення вже передбачає помилковість інтерпретації і в деяких випадках призводить до генерації вербального конфлікту.

Таким чином, міжмовні паралелі є явищами омонімічної або паронімічної регулярної кореляції відповідним чином інтонаційно та позиційно оформлених формально-субстанціональних комплексів (звукових та/або графічних) ланцюжків плану вираження у двох чи більше конкретних мовах, які завдяки білінгвізму комунікантів можуть бути по-різному інтерпретовані в акті спілкування, оскільки мають різні семантичні сутності (у плані змісту) у вказаних мовах.

Внутрішньосистемна генеза міжмовного паралелізму. Міжмовні паралелі – явища значною мірою конкретні, оскільки конкретні 1) мови; 2) особистості, що вступають у спілкування; 3) власне комунікативний акт. Проте вони не спонтанні, а, будучи регулярними для синхронії мов, виникають та змінюються у процесі їх розвитку. Таким чином, становлення міжмовних паралелей у групах гомогенних та гетерогенних мов можна досить реально простежити. Зазвичай такий аналіз здійснюється на лексико-семантичному рівні, але є можливим і необхідним на всіх рівнях мовної системи (яким притаманна категорія значення). У цьому випадку ми немов абстрагуємося від ситуації спілкування та від особистості комунікантів, зосереджуючись на інтралінгвальних механізмах походження міжмовних паралелей.

«Загальним місцем» усіх сучасних лінгвістичних теорій стають постулати про мовні зміни, мовні універсалії, мовну диференціацію та

взаємодію мов між собою через їхні форми існування. Тому існують щонайменше три аспекти, що демонструють причини виникнення явищ, які стимулюють розвиток міжмовного паралелізму: порівняльно-історичний, ареальний та типологічний.

У порівняльно-історичному плані виникнення міжмовних паралелей пов'язується з дивергенцією плану змісту мовних одиниць та з конвергенцією планів їх вираження.

I. *Дивергенція плану змісту одиниць порівнюваних мов* – це процеси семантичного розвитку мовних одиниць споріднених мовних утворень або кореляцій тіл мовних одиниць. Результатом цих процесів є формування в гомогенних мовах різних семантичних структур полісемічного слова аж до утворення внутрішньомовної омонімії. Міжмовні паралелі дивергентного типу виникають у таких випадках:

- 1) консервація вихідного значення в одній мові та його розвиток в іншій;
- 2) односпрямований розвиток семантичної структури слова з подальшою *втратою* одного зі значень в одній з мов;
- 3) односпрямований розвиток семантичної структури слова з подальшою *появою* нового значення в одній із мов;
- 4) паралельний семантичний розвиток слова з виникненням нових значень в обох мовах;
- 5) різноспрямований семантичний розвиток слова (до виникнення енантіосемії).

При цьому співвідношення різних значень слова в порівнюваних мовах може бути найрізноманітнішим і характеризуватися за критеріями «родове/видове», «абстрактне/конкретне», «пряме/непряме», «вільне/фразеологізоване», «початкове/конвертоване» (мається на увазі конверсія частин мови) тощо. З іншого боку, процес семантичного розвитку полісемії може бути радіальним, ланцюжковим та змішаним, проте цей параметр не застосовується для аналізу міжмовних паралелей як явища, що має діахронічну природу, але функціонує лише в синхронії (за винятком випадку діахронічного прочитання тексту, створеного однією мовою, через великі часові проміжки різними читачами – такі лексеми мають у словниках позначки «заст.», «арх.», «поет.» тощо).

II. *Конвергенція плану вираження* – це фонетичне зближення одно- й різногенетичних лексем та конструкцій, що в синхронії характеризується регулярними відповідностями. Ці відповідності пояснюються наявністю так званих «законів переходу» від однієї мови до іншої близькоспорідненої. Сюди зараховуємо:

- 1) регулярні фонетичні відповідності;
- 2) регулярні графічні відповідності (що існують і при переході з однієї системи письма на іншу, наприклад, з кирилиці на латиницю);
- 3) регулярні відповідності графіко-орфографічного плану;
- 4) регулярні відповідності, пов'язані з морфонологічними

процесами;

5) паронімічна атракція.

В ареальному аспекті виникнення міжмовних паралелей базується на понятті запозичення як результату взаємодії мов. На цій основі можливі такі процеси:

1) запозичення різних значень полісемічного слова двома мовами з третьої мови;

2) різні діахронічні шари запозичень однієї лексеми двома мовами з третьої мови;

3) різний семантичний розвиток запозиченого з третьої мови слова у порівнюваних мовах;

4) запозичення порівнюваними мовами омонімічних лексем з інших мов;

5) запозичення однією з мов літературного слова, а іншою – соціального чи територіального локалізму з третьої мови.

Міжмовні паралелі можна розглядати й у типологічному плані. Переважно їх виникнення пов'язане з гіпотезою про універсальність звуко-символічних явищ у мовах світу (т.зв. фоносемантичні процеси).

Потрібно враховувати й аспект випадковості через його високу частотність в утворенні міжмовних паралелей. Ми вже відзначали, що інвентар фонем та їх комбінаторика в мовах світу мають обмежені можливості.

Градуальна класифікація міжмовних паралелей. На основі вищезазначеного можна запропонувати градуальну класифікацію міжмовних паралелей. Отже, основними типами міжмовних паралелей є:

I. *Абсолютні* міжмовні паралелі – одиниці мовних систем порівнюваних мов із семантичними структурами, що збігаються (зазначимо, що при такому підході це не означає, що вони в обох мовах мають однакову сітку парадигматичних, синтагматичних та епідигматичних зв'язків).

II. *Часткові* міжмовні паралелі – одиниці мовних систем з подібними, але розбіжними семантичними структурами або сферами функціонування. Більш дрібні види:

1) міжмовні паралелі, розбіжні за структурою значень полісемічного слова, що є міжмовною паралеллю;

2) міжмовні паралелі, розбіжні за формою існування мови, до якої належать;

3) міжмовні паралелі, розбіжні за ознакою архаїчності;

4) міжмовні паралелі, розбіжні за стилістичним ужитком;

5) міжмовні паралелі, розбіжні за формою, але зближені між собою завдяки паронімічній атракції.

III. *Порожні* міжмовні паралелі – чисто фонетичні збіги мовних одиниць порівнюваних мов, що не мають ознаки семантичної подібності.

Подолання міжмовного паралелізму. Якщо абсолютні міжмовні

паралелі не становлять жодних труднощів для лінгводидактики, то часткові та порожні нерідко стають перешкодою як під час викладання мови, так і в комунікативному акті. Цікавим є те, що якщо кількісний чинник для розглядуваних явищ не відіграє особливої ролі (оскільки їх кількість для будь-яких порівнюваних мов незначна), то якісний (розбіжності семантичної структури) і функціональний (частотність у текстах певних типів та в актах спілкування) чинники визначають не тільки необхідність глибокого лінгвістичного вивчення часткових та порожніх міжмовних паралелей, а й важливість вироблення практичних рекомендацій та посібників для їх вирішення в конкретних порівнюваних мовах, тобто в кожному практичному випадку – окремо. Останнє пов'язане з тим, що жодна теоретична класифікація не може замінити практичних навичок володіння мовою та задовольнити практичні потреби в розрізненні міжмовних паралелей, що не збігаються в конкретних мовах. Проте невідповідність паралелей не завжди призводить до генерації вербального конфлікту, більше того, якщо вона й не сприяє успішності комунікативної діяльності, то й не дуже ускладнює її. Жодне мовне/мовленнєве явище не існує автономно від інших, воно включається до всього структурного комплексу комунікативного акту, вступаючи в різноманітні відношення з інтенціями суб'єкта мовлення, предметом спілкування, перцептивною діяльністю адресата й навколишньою дійсністю в цілому. Тому є сенс говорити про цілу систему мовних і позамовних підкріплень вербальної інформації: одна помилка коригується цілим набором правильних уживань, що належать до різних кодів і дозволяють подолати непорозуміння. Ці види підкріплень такі:

- 1) контекстуальне (інтралінгвістичне) подолання помилки в уживанні міжмовних паралелей;
- 2) жестово-мімічне (паралінгвістичне) подолання помилки в уживанні міжмовних паралелей;
- 3) ситуативне (екстралінгвістичне) подолання помилки в уживанні міжмовних паралелей.

Якщо вже й ці підкріплення виявляються безсилими, використовуються певні секвенції для забезпечення розуміння: «уточнення», «перепитування» тощо.

Таким чином, як важливий лінгвістичний та лінгвометодичний об'єкт міжмовні паралелі вимагають до себе уваги як до явища значною мірою конкретного. Чітке усвідомлення закономірностей їх виникнення й функціонування в конкретних мовах є важливим завданням, ще півстоліття тому поставленим В.В. Акуленком у роботі «Про «хибних друзів перекладача» [3].

Література

1. Аксенова Г.Н. Русско-белорусские межъязыковые омонимы и омографы / Г. Н. Аксенова // Вопросы преподавания русского языка в школе с белорусским языком обучения: тематический сборник научных трудов; под ред. А.Е.Супруна, Н.Л.Желуденко. – Минск: Высшая школа, 1978. – С. 191-198.
2. Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава языка / В. В. Акуленко. – Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1972. – 215 с.
3. Акуленко В.В. О «ложных друзьях переводчика» / В. В. Акуленко // Англо-русский и русско-английский словарь «ложных друзей переводчика». – Москва, 1969. – С. 371-384.
4. Акуленко В. В. Вопросы интернационализации словарного состава языка: автореф. дис. на соиск. науч. степ. докт. филол. наук. / В. В. Акуленко. – Ленинград, 1972. – 32 с.
5. Барзилович А.М. Сходство и различие лексической омонимии в русском и украинском языках / А. М. Барзилович // Вісник Київського університету. – Сер. філології. – 1972. - № 14. – С. 118-125.
6. Борисова Л.И. Ложные друзья переводчика: уч. пос. по научно-техническому переводу / Л. И. Борисова. – Москва: НВИ-ТЕЗАУРУС, 2005. -212 с.
7. Бублик В.Н. Гносеологічні основи контрастивного аналізу / В. Н. Бублик // Нариси з контрастивної лінгвістики. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 9-18.
8. Будагов Р.А. Несколько замечаний о «ложных друзьях переводчика» / Р. А. Будагов // Мастерство перевода. – М., 1971. – Сб. 8. – С. 362-368.
9. Будагов Р.А. „Ложные друзья переводчика” / Р. А. Будагов // Человек и его язык. – Москва, 1976.- С. 267-274.
10. Готлиб К.Г.М. Междязычные аналогизмы французского происхождения в немецком и русском языках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. филол. наук: / К. Г. М. Готлиб. – Новосибирск, 1966.- 21 с.
11. Готлиб К.Г.М. К вопросу о так называемых междязычных омонимах. Германские языки / К. Г. М. Готлиб. – Новосибирск, 1967. – 285 с.
12. Зайченко Н.Ф., Паламарчук О.Л. Явище міжмовної омонімії як лінгводидактична проблема (на матеріалі чеської та української мов) / Н. Ф. Зайченко, О. Л. Паламарчук // Соціолінгвістичні аспекти мовної діяльності. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 61-68.
13. Заславская Н.В. Явление межъязыковой омонимии в условиях русско-украинского и украинско-русского двуязычия / Н. В. Заславская // Структура і семантика мовних одиниць. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 123-126.
14. Кочерган М.П. Словарь русско-украинских межъязыковых омонимов («ложные друзья переводчика») / М. П. Кочерган. – К.: Академія, 1997. – 400 с.

15. Рогаль М. Лингводидактическая интерпретация сопоставительного описания русской и словацкой лексики / М. Рогаль. – Нитра, 1983. – 148 с.
16. Ровдо И.С. Межъязыковая омонимия в условиях русско-белорусского и белорусско-русского билингвизма: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: / И. С. Ровдо. – Минск: Изд-во БГУ, 1980. – 19 с.
17. Чукалов С. Руско-българска омонимика / С. Чукалов // Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Стоян Романски. – София: Изд-во БАН, 1960. – С. 109-113.
18. Шуба В.П. Міжмоўная беларуска-руская аманімія і паранімія / В. П. Шуба // Питанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – С. 106-131.

У статті розглядається питання всебічного аналізу міжмовних паралелей як проблеми загальної лінгвістики у контексті робіт В.В.Акуленка, пропонується класифікація чинників виникнення межмовних паралелей, їх залежність від процесів дивергентного та конвергентного розвитку мов, аналізується типологія міжмовних паралелей, обговорюється питання подолання негативного ефекту міжмовних паралелей у мовленні.

The article is devoted to the detailed analysis of cross-language correspondences as a linguistic issue within the framework of Vice-Academician Akoulenko V.V. Typology is offered, the impact of convergence and divergence of languages are considered, the factor which trigger the emergence of false friends are analysed.

Key words: cross-language correspondence, convergence, divergence, false friends

В статье в контексте работ В.В.Акуленко предлагается всесторонний обзор межязыковых параллелей как проблемы общего языкознания, изучается влияние процессов дивергенции и конвергенции. Предложены типология межязыковых параллелей и классификация факторов, ведущих к возникновению межязыковых параллелей. Затрагивается вопрос негативного влияния межязыковых параллелей в коммуникации.

Ключевые слова: межязыковые параллели, конвергенция, дивергенция, ложные друзья переводчика